

Ischa

GIJS GROENTEMAN

Ischa

Verhalen van vrienden,
familie en vrouwen

2020 Prometheus Amsterdam

Deze uitgave is een herziene en uitgebreide editie van het gelijknamige boek dat in 2005 bij Uitgeverij Prometheus verscheen.

© 2020 Gijs Groenteman
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Foto omslag Olga Zuiderhoek
Foto auteur Ilja Keizer
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4441 8

Inleiding

Toen ik dit boek schreef was Ischa bijna tien jaar dood. Nu ik deze inleiding schrijf is hij bijna vijftientig jaar dood. Het is onverteerbaar dat er sindsdien steeds meer mensen bij zijn gekomen die nooit met Ischa op dezelfde wereldbol hebben geleefd, terwijl het aantal mensen dat dat genoegen wél heeft gemaakt alsmaar kleiner wordt.

Ischa is amper uit te leggen aan iemand die hem niet heeft meegemaakt. Natuurlijk, je kan zijn interviews terugzien, of zijn boeken lezen, of zijn Dikke Mannen doorbladeren, of door zijn radioarchief struinen. Dan kom je veel prachtige dingen tegen, maar raak je volgens mij nog niet de kern van zijn talent. Want dat was zijn persoonlijkheid, zijn aanwezigheid in Amsterdam en in Nederland. Je moest het live meemaken om het te snappen. Hij was iemand die overal was of elk moment kon opduiken, die duizenden mensen kende, die altijd een gevoelige snaar of een pijnlijk punt wist te raken, die omstreden en geliefd was. Hoe is dat na te voelen als je er niet zelf bij was? Onmogelijk.

Zelf kom ik uit een gezin waarin Ischa geadoreerd werd. Dat gezin bestond uit mijn moeder en mij. Mijn moeder is zelf interviewer, maar in de eerste plaats fan van het genre. Ze is gek op goede interviewers. Met die liefde heeft ze mij besmet. Ischa was bij ons thuis onomstreden. Zijn radioprogramma *Een dik uur Ischa* werd middels een ingenieuze tijdsklok op cassettebandjes opgenomen en teruggeluisterd. En hij was niet alleen

interviewer, maar ook nog eens een provocateur én analyticus par excellence als het ging om de Tweede Wereldoorlog en het jodendom. Daar had hij dwarse, interessante dingen over te zeggen die taboedoorbrekend waren. Het was een thema dat voor mijn moeder, die zelf als joods meisje ondergedoken had gezeten, ook een nogal prominente betekenis had. Ook voor haar was psychiater Louis Tas bovendien een anker, net zoals voor Ischa.

Toen ik een jaar of tien was interviewde Ischa mijn moeder voor zijn rubriek in *Vrij Nederland*. Dat was niet toevallig: op dat moment was hij net vader geworden van een dochter die hij niet zag, omdat hij de moeder op nogal grove wijze verlaten had. Net zoals mijn vader mij niet zag. Mijn moeder was een alleenstaande moeder, waarschijnlijk wilde Ischa weten hoe dat was.

Het interview gaat grotendeels over de symbiotische relatie van mijn moeder en mij, al vind ik dat Ischa die nogal vet heeft aangezet. Ik herinner me nog dat we gefotografeerd werden door Bert Nienhuis, en dat Ischa voor publicatie langs kwam om eventuele wijzigingen in het interview met mijn moeder door te nemen. Volgens mij weigerde hij iets te veranderen, waarna hij in vrolijk-ruzie-achtige stemming onze verdieping op de Van Eeghenstraat verliet. Als ik het stuk nu teruglees, vind ik het nog altijd gênant.

Toen ik bijna klaar was met de middelbare school wist ik dat ik zelf ook interviewer wilde zijn. Ik kwam Ischa ergens tegen en vertelde hem dat. Hij zei: 'Volgens mij zou je een prima hersenchirurg kunnen worden.' Dat was niet de opmerking waar ik op zat te wachten. Hij bood me wel aan me eens wat tips en adviezen te geven, wat dan weer lief was. We hebben twee keer afgesproken in restaurant Paris Brest, om de hoek bij zijn huis in de Reestraat. Van die gesprekken herinner ik me niks meer, behalve dat hij gehaast en ik ongemakkelijk was.

Ischa regelde ook een afspraak voor me met Sytze van der Zee, hoofdredacteur van *Het Parool*, misschien kon die me verder helpen. Ik ging er zenuwachtig heen. Tegen Van der Zee zei ik dat ik interviewer wilde worden. Dat was misschien wat hoogdravend voor een broodmager jongetje van achttien, en

Van der Zee maakte dan ook gehakt van mijn ambities.

Of hij wat voor me kon betekenen? Nee, natuurlijk niet! Ik moest eerst maar eens een universitaire studie afmaken, of twee, en dan mocht ik misschien de telex komen afscheuren bij *Het Parool*. Bedremmeld en enigszins vernederd stond ik even later weer op de stoep van de Wibautstraat.

Vele jaren later vertelde Sytze van der Zee me dat Ischa hem toen deze afspraak geregeld werd een duidelijke instructie had gegeven: 'Sta die jongen te woord, maar laat hem goed voelen dat het allemaal heus zo makkelijk niet gaat!'

Vlak na mijn eindexamen belde Ischa me op. Hij zou met Connie een maand op vakantie gaan, of ik misschien op zijn huis in de Reestraat wilde passen. Dat vond ik een eer! We zagen elkaar in het Koffiehuis op de hoek. Ischa was in alle staten van vreugde, hij had eerder die dag een televisie-interview met Annie M.G. Schmidt opgenomen waar hij zeer tevreden over was: 'We werden een beetje dronken en we hebben het over klaarkomen gehad!' Daarna volgden de instructies over zijn huis. Ik kreeg de sleutel, maar mocht aan niemand – 'AAN NIEMAND!!!') zijn telefoonnummer geven. 'En als je met een meisje wil neuken, dan moet je maar zeggen dat ze een briefje in de bus moet gooien!'

Als er maar een meisje wás dat met me wilde neuken dacht ik toen, maar dat zei ik niet.

In het huis was het heerlijk. Het was heel bijzonder om een maand lang in zijn sfeer en tussen zijn boeken te zijn. Om de haverklap kwamen er faxen binnen op het apparaat dat op de grond stond. Van een stalkster, dat was ook interessant. Zij was vast de reden dat ik aan niemand – 'AAN NIEMAND!!!' – zijn telefoonnummer mocht geven.

Een paar jaar later ging Ischa plotseling dood. Ik was niet bevriend met hem geweest, maar een belangrijke persoon was hij zeker voor mij, een onmetelijke grootheid zelfs, dus was het shockerend, verdrietig en onvoorstelbaar dat hij er niet meer was.

Negenenhalf jaar later belde Mai Spijkers, Ischa's uitgever, mij op. Ischa was bijna tien jaar dood, er moest een boek over hem komen. Evelien Gans was bezig met een biografie, maar

die kwam niet op tijd af. Mai had het er met Connie over gehad, en ze vroegen zich af of ik misschien iets over hem wilde schrijven. Connie raadde ook nog een vorm aan voor het boek: een *oral biography*, zoals er niet veel eerder door George Plimpton over Truman Capote was geschreven.

Ik was verbouwereerd. Ischa was voor mij zo'n held dat ik mezelf eigenlijk veel te nietig vond om zijn leven te gaan beschrijven, dus dat idee zou ik zelf nooit gehad hebben. Maar natuurlijk was het een aanbod dat ik niet kon afslaan.

We stelden een lijst samen van dertig mensen die Ischa goed gekend hadden. Meer zouden het er niet zijn, want het boek moest in een halfjaar af zijn, dus ik moest me beperken. De tocht langs de dertig vrienden, familieleden en vrouwen van Ischa was verrukkelijk. Iedereen was openhartig over Ischa, zoals hij ook altijd openhartig over zichzelf was geweest, en vertrouwde mij alles toe over hem. Uit de verhalen kwam het beeld naar voren van een complexe man, iemand die het ene moment poeslief en het volgende angstaanjagend kwaadaardig kon zijn, maar van wie ze allemaal op hun eigen manier gehouden hadden en die ze veel vergaven. Het was voor mij een grote vreugde om zoveel en zo persoonlijk over Ischa te praten, en zo minutieus te proberen hem te doorgronden.

Terwijl ik het boek over Ischa aan het afmaken was, werd Theo van Gogh vermoord. Hij was, naast Ischa, een van mijn favoriete interviewers, vooral dankzij zijn programma *Een prettig gesprek* op tv-zender Salto. Na de moord werd het ene verhaal na het andere verteld over Theo. Al die verhalen leken verbazingwekkend veel op de verhalen die ik over Ischa had opgetekend. Ook Theo was een rusteloze man geweest die met duizenden mensen razendsnel een speciale band wist op te bouwen, en die schijnbaar uit het niets ineens zijn giftige pijlen op iemand kon richten. Een oproerkraaiër en onruststoker was hij, die een potje kon breken bij zijn vrienden. Net als Ischa had hij een bijna bovennatuurlijke kijk op de menselijke ziel, dat was te merken aan hun interviews. Tegelijkertijd leek het interviewen ze niet zo heel veel te kunnen schelen. Theo van Gogh wilde in de eerste plaats filmmaker en columnist zijn, ik heb het idee dat Ischa het allerliefst in het theater had gestaan.

Hun grote talent, het interviewen, namen ze voor lief.

En ook voor Theo van Gogh geldt: wie hem niet heeft meegeemaakt, zal zijn betekenis denk ik nooit echt kunnen doorgronden.

Ondertussen tikte ik de interviews die ik over Ischa had afgenomen uit en deelde ze op in korte passages die steeds een thema of een anekdote behandelden. Al die passages printte ik uit, waarna ik ze in de meest logische volgorde neerlegde op mijn bureau en met plakband aan elkaar plakte. Het wonder gebeurde: al die korte fragmenten vertelden samen Ischa's verhaal, zijn karakter werd uitgelegd door al die verschillende stemmen, in al zijn complexiteit en tegenstrijdigheid.

Het boek werd geen bestseller, maar ik ben er nog altijd trots op. Soms blader ik er nog doorheen en altijd word ik weer meegesleept door al die verhalen, roddels, anekdotes en analyses van deze wonderlijke man. Het grootste compliment kwam van Louis Tas, die zich uiteraard niet had willen laten interviewen, maar die me via mijn voicemail meldde dat hij Ischa geheel had herkend in het boek.

Met zijn moeder op vliegveld La Guardia in New York, 1946. Collectie Connie Palmen.

Eerste hoofdstuk (1943-1955)

Waarin Ischa wordt geboren (14 februari 1943), twee concentratiekampen overleeft en een moeizame jeugd doorstaat, waarvan hij dertig jaar later de rekening opmaakt in zijn eerste en meest geruchtmakende boek, Brief aan mijn moeder.

ISCHA MEIJER: ‘Het jodendom had zo’n rare betekenis bij ons thuis. Wat het écht betekende voor die mensen, werd voortdurend ontkend. In de eerste plaats betekende het natuurlijk dood en verderf. Maar dat werd helemáál ontkend, dát was natuurlijk niet het geval. Het was een herinnering aan alle mensen die dood waren, al die mensen om me heen. Maar ook dat werd ontkend. Als je erover begon was je onbeschoft. Of dan was je gemeen.’

MARREKE PRINS (vriendin): ‘Het idee voor *Brief aan mijn moeder* had Ischa al lange tijd. In een schriftje maakte hij allerlei aantekeningen. Als hij eraan werkte legde hij alle vellen die hij vol getikt had om zich heen op de grond. Ineens vond hij het dan niet meer goed, maakte hij er dikke propfen van en gooide hij alles in de prullenbak. Hij was een neuroot wat tikfouten aangaat. Als er een foutje op de pagina zat, moest die over. Uren zat hij te bellen met mensen over dat boek. Zat hij almaar met zijn vinger in zijn mond, want hij had kiespijn. Daar slikte hij pijnstillers voor.

Hij vertelde niet veel over het boek, maar ik moest alles lezen en mocht dan eerlijk kritiek leveren. Op een avond zat hij achter zijn typemachine, omringd door zijn vellen. Ik kom binnen, hij zegt: “Het boek is af.” Hij pakt de telefoon en belt zijn vader: “Vader, ik heb een boek geschreven.”

Waarop zijn vader vraagt: “Hoe heet het?”
“*Brief aan mijn moeder.*”
“Wij zijn niet geïnteresseerd,” zegt zijn vader en hangt weer op.’

JENNY AREAN (actrice): ‘Ischa zei: “Ik heb een wrede vader.” En je voelde het verdriet daarover overal doorheen.’

ELS TIMMERMAN (vriendin): ‘s nachts schrok Ischa vaak wakker. Badend in het zweet. Dan had hij een nachtmerrie gehad. Die ging altijd over een geluid: een stalen klap. We dachten dat dat de trein naar het concentratiekamp was geweest, waar hij als baby ingezeten heeft. Anna, mijn dochter, zei onlangs dat het waarschijnlijk niet de trein naar het kamp, maar de trein vanuit het kamp is geweest. Dat lijkt me heel waarschijnlijk.’

OLGA ZUIDERHOEK (actrice): ‘Ischa was gehavend, maar daar hadden we het nooit over. In de tijd dat we samen een toneelstuk speelden, 1986 was dat, liepen we eens door de Nes en om een of andere reden kwamen we over wc-potten te spreken. Hij zei: “Toen ik voor de eerste keer een wc-pot zag dacht ik: hoera! Water! En ging eruit drinken.” Tja, dacht ik toen, verdomd. Hij lulde er juist nooit over.’

CONNIE PALMEN (schrijfster): ‘*Brief aan mijn moeder* vond ik een goed boek, maar ik las het met andere ogen toen ik Ischa eenmaal kende. Het deed nog meer pijn.

De vorm is geweldig: iemand aanspreken die je op geen enkele andere manier kunt bereiken. Een brief die je nooit zult versturen. Analytisch, inlevend. Hij probeert zich voor te stellen wat die vrouw zelf had meegemaakt, hoe haar verhouding tot haar broer was, hoe ze in dat gezin opgroeide. En wat haar aantrok in Ischa’s vader, een ongeschoren, orthodoxe jood uit Groningen, die ze eigenlijk vies vond. Het gaat heel ver om je zo in je ouders te verdiepen. Dat kan alleen als je wanhopig bent. En daarmee wordt Ischa’s drijfveer schrijnend duidelijk.

Ook is het een genadeloos zelfonderzoek. Daar heb ik Ischa altijd om bewonderd, de genadeloosheid aangaande zichzelf.

Ik vind dat hij in *Brief aan mijn moeder* vergevingsgezinder is jegens zijn moeder dan anderen suggereren. Het boek reikt naar haar: als ik u niet anders kan benaderen dan zo, dan moet het maar.'

JOB MEIJER (broer): 'Over het kamp hebben mijn vader en moeder sporadisch wat informatie losgelaten: uitgescholden worden, geslagen worden, geschopt, mee een trein in gesleurd worden. De honden, de wachttorens. Op wacht staan, in dunne kleren, terwijl de ijsskoude wind langs je striemt. Je vrienden weggevoerd zien worden, even later horen hoe ze doodgeschoten worden. In de modder zitten. Op latrines zitten met mannen en vrouwen door elkaar. Geen toiletpapier. Een stroom onmenselijke vernederingen. Een modderbrij van vernederingen. Een geestelijke verwoesting waar mijn ouders onvruchtbaar uit zijn gekomen. Het is vaak beschreven, maar zo was het werkelijk. Sporadisch, zeker tot 1966, hebben mijn ouders daarover nog wel eens wat losgelaten. Maar ik was er de man niet naar om er iets over te vragen, ik was blij met elk beetje informatie dat ik kreeg. Zoals op een verjaardag, in 1962 of 1963, toen mijn moeder uitvoerig vertelde hoe zij en mijn vader bevrijd werden uit het kamp Bergen-Belsen. Dodenmarsen, te krankzinnig voor woorden en toen ineens de bevrijding. Ineens gaven de moffen zich over.'

BEPIE FEUTH (vriendin): 'Er moet bij Ischa thuis veel geschreeuwd zijn. Het was: wie het hardste schreeuwt, wint. Hij was jaloers op de manier waarop ik was opgegroeid, zo anders. Wij mochten van onze moeder doen wat we wilden, als we maar gelukkig waren. En ze zag wel dat het niet allemaal perfect was, maar ze vond ons aardige kinderen. Dat vond Ischa bizar, daar was hij jaloers op.'

MARREKE PRINS: 'Ischa heeft een keer gezegd: "Ach, mijn ouders waren voor ze in de concentratiekampen gingen ook al gek."

JOB MEIJER: 'Mijn ouders hadden geen idee hoe je mensen moet opvoeden. Ze waren ambivalente, onzekere mensen. En die mensen worden boos.'

Er waren twee grote conflicten in huis: het onderduiken en het vroom-zijn. Mijn vader wilde vroom zijn, met een beetje jiddisch-keit. Mijn moeder daarentegen komt uit het milieu van de Voeten [de familie Voet], dat antivroom is als de pest. Dat maakte het niet eenvoudig. Maak een keuze: word lekker vroom, of word lekker niet vroom.

In feite redeneerde mijn moeder: "Ik heb in het kamp gezeten en daarom ben ik niet vroom." Zo wordt er een conflict gecreëerd, waar je je als kind niet veilig bij voelt. Als je dan ook nog uit het kamp komt, zoals Ischa, krijg je een flink gekrijfs. Zo ging dat dus.

Mijn ouders hadden in de oorlog kunnen onderduiken, want mijn moeder kwam uit een vrij milieu en kende dus heel veel niet-joden. Maar mijn vader wilde daar niks van weten. Ze heeft hem dat kwalijk genomen, maar dat nooit uitgesproken. Die twee conflicten liepen door elkaar heen en versterkten elkaar.

Mijn moeder zei tegen mij: "Je moet aan jodendom doen voor pappa, want anders is pappie gekwetst!" Ja, dat is een infantiele en achterlijke manier om jodendom te bedrijven. Dat was haar fout. Maar die onderduik was zijn fout. Ze hadden dus allebei iets tegen elkaar te zeggen.

Dit alles werd overigens zelden uitgesproken, over het onderduiken werd helemaal nooit iets gezegd. Het was *the conspiracy of silence*. Pas na lang analyseren kwam ik daarachter.'

MARREKE PRINS: 'Op een gegeven moment zei Ischa: "Ik ga naar Bergen-Belsen." Hij is naar het station gegaan, waar een achttienjarige kleuter achter het loket zat, en vroeg om een retour Bergen-Belsen. Hij vond het heerlijk om het te vragen, omdat hij vorige keer een enkele reis had. Hij is erheen gegaan, maar was diep teleurgesteld. Er waren allemaal dames in roze directoires, die achter het herdenkingsmonument zaten te plassen.'

JOB MEIJER: 'Brief aan mijn moeder is een casestudy geweest voor eerste en tweede-generatieslachtoffers. Dat is voor de regering aanleiding geweest om de wuv, de Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers, in te stellen. Maar dan krijg je de ambivalentie van

het jodendom; de joodse gemeenschap waardeerde het dat ze de wuv hadden, maar dat een medejood, Ischa in dit geval, hun ellende zo heeft moeten presenteren, vonden ze pijnlijk. Moesten ze hem nu sympathiek vinden – hij heeft ervoor gezorgd dat de psychiater, opname in de Sinaï en medicijnen werden vergoed – terwijl hij ook duidelijk maakte wat voor psychologische puinzooi het is en de vuile was buiten hing? En, nog erger, hij heeft de persoonlijke pijn duidelijk gemaakt. Ze wilden hem dankbaar zijn maar moesten hem soms, desondanks, haten, waardoor ze hem een nog vervelender vent vonden. De haat tegen Ischa staat gelijk aan de angst om de eigen pijn te voelen. Hij heeft de pezen van de wonden opengelegd. Precies wat hij bij ons thuis probeerde te doen heeft hij later, op grote schaal, collectief bij joods en niet-joods Nederland gedaan.’

MARREKE PRINS: ‘Ik heb alle voorstadias van *Brief aan mijn moeder* gelezen en heb tegen Ischa gezegd dat het eigenlijk een brief aan zijn vader was. Hij bedroog de boel. Maar om hem te pesten, noemde hij het een brief aan zijn moeder. Hij wilde via die moeder zijn vader bereiken en hem raken.’

CONNIE PALMEN: ‘Hij heeft deze brief nooit persoonlijk naar haar verstuurd, omdat hij zeker wist dat hij niet geopend zou worden. *Return to sender*.

Door de brief openbaar te maken raakte hij ook zijn vader. Ik denk dat dat zijn minder fraaie, maar welhaast eerste doel was. Door het niet over zijn vader te hebben en alleen over zijn moeder, zette hij deze jaloerse en afgunstige man een hak. De vader wordt op een gemene, interessante manier veronachtzaamd. Ischa heeft hem zo willen treffen in zijn ijdelheid en daar heeft hij, elke keer als hij het boek zag staan, stiekem van genoten. Voor hem was dat een triomf. Twee vliegen in één klap: zijn moeder de waarheid te vertellen, zijn vader kwetsen door hem te negeren.’

MARREKE PRINS: ‘Ischa heeft het woord “tweede-generatieslachtoffer” uitgevonden, het was zijn idee. Hij ging naar Centrum ’45 in Oegstgeest, waar veel oorlogsslachtoffers op ver-

nieuwende manier werden behandeld, en ik zag hem nooit meer terug. Hij werd verliefd op een therapeute die daar werkte en bovendien was er een mevrouw in behandeling die bij hem in de klas had gezeten op de lagere school. Toen Ischa dat zag dacht hij: als zij daar last van heeft, dan heb ik het ook.'

RUDO HARTMAN (vormgever): 'Het schrijven van *Brief aan mijn moeder* ging als vanzelf. We hoefden het nauwelijks te redigeren. De spanning was precies goed, het moest er blijkbaar zo uit.

De presentatie van *Brief aan mijn moeder* was in Bodega Keyzer. Het werd op een gegeven moment zo vrolijk, dat Bertje Bakker [de uitgever] champagne voor de hele zaak bestelde, op een tafel ging staan en proostte: "Over het graf van mijn oom!", dat was de oude Bert Bakker. Henk Hofland zat in een hoekje te luisteren en Ischa brulde: "Maar Hofland niet! Hofland niet!" Ischa heeft daar van genoten en had het er nog vaak over. Hij hield van warmte, van *entre nous*.'

MARREKE PRINS: 'Ik woonde met Ischa samen toen hij *Brief aan mijn moeder* schreef. Later sprak hij over die tijd de *famous last words*: "Ik had rust nodig."

Toen het boek af was, kon ik ook de deur uit.'

JOB MEIJER 'Misschien hadden mijn ouders kwade opzet, maar zelfs aan hun kwade opzet konden ze niets doen. Ze waren hatelijk en gemeen, maar ze waren in een situatie gebracht waarin ze alleen nog het kwade konden zien. Je kunt compassie met die mensen hebben, maar je moet er niet te veel tussen zitten. Het waren egoïstische, koppige, in zichzelf gekeerde mensen. Ik was acht jaar jonger dan Ischa en hij was bij ons thuis de grote afwezige. In 1959, toen hij zestien was, is hij uit huis gegaan.

Mijn ouders spraken niet altijd aardig over hem. Soms bewonderend, omdat hij een kunstenaar was en interviewde en in weekbladen en dagbladen stond, op de radio was, zong en andere kunstenaars kende.

Mijn vader noemde mijn broer "een stuk kunstenaar".

Ischa was ook niet aardig voor mijn ouders. Ik zag hem thuis